

הגאון מווילנה ומלחמתו בחסידות

באביב של שנת 1772 הכריזה קהילת ווילנה, הגדולה והחשובה בקרב קהילות ישראל במזרח אירופה, מלחמה על החסידים ועל החסידות. המטרה שעמדה לנגד עיניהם של מנהיגי ווילנה הייתה להכחיד את תופעת החסידות ולהעבירה מן העולם. לשם כך הם נקטו בכל האמצעים שעמדו לרשותם ובכלל זה הטלת איסור באיום של חרם על קיום המניין החסידי, החרמה של כתבי החסידים ושרפתם, גביית עדויות מרשיעות מפי חסידים, מאסר של אחד מראשי החסידים בווילנה וענישה של מנהיג אחר בעונש מלקות. זאת ועוד, מנהיגי קהילת ווילנה קראו למנהיגי הקהילות הגדולות בליטא ללכת בעקבותיהם.

על מה ולמה קידשה קהילת ווילנה מלחמה על החסידים ועל החסידות? איזה תפקיד מילא רבי אליהו הגאון מווילנה במערכה זו? את הנימוקים למלחמתם בחסידות הציגו מנהיגי ווילנה באיגרות שאותן שלחו למנהיגי הקהילות הגדולות בליטא. באיגרות אלה הם תארו תופעות שנראו להם כסטייה חמורה מן הנורמות המקובלות בתחום עבודת השם. ואלה עיקרי הדברים: החסידים פרשו מן הציבור והקימו לעצמם מניינים נפרדים. זאת ועוד, החסידים שינו את נוסח התפילה ובמקום "נוסח אשכנז", שהיה מקובל בקרב יהודי מזרח אירופה מדורי דורות, הם אמצו את נוסח האר"י, מגדולי המקובלים של צפת במאה השש-עשרה. יתירה מזו, התפילה החסידית מתנהלת בצורה פרועה שכן החסידים מדלגים ממקום למקום, זועקים בקולי קולות ולעתים אף מתהפכים כשראשיהם למטה ורגליהם למעלה.

גילוי נוסף של סטייה מערכי החברה המסורתית הוא יחסם של החסידים ללימוד התורה. לא זו בלבד שהם אינם מתמסרים כראוי ללימוד תורה, אלא שהם אף צדים ברשתם צעירים הלומדים בישיבות ובבתי מדרשות ומושכים אותם לחצרות הצדיקים החסידיים. ואם לא די בכך, הרי שהם גם

פוגעים בכבודם של תלמידי חכמים. לבסוף, החסידים מנהלים אורח חיים של הוללות, הם שרויים תדיר בשמחה שאיננה שמחה של מצווה והם אף מטיפים לאדם שנכשל בדבר עבירה שלא להצטער על כך יתר על המידה. כללו של דבר, החסידים הם בבחינת מינים שראוי לבער אותם מקרב ישראל.

השאלה הראשונה המתבקשת למקרא האשמות אלה היא האם יש בהן אמת, והנה, ככל שמדובר בעובדות, האשמות אלה אכן מבוססות ויש להן אישור גם במקורות חסידיים. ואולם כאשר מדובר במשמעות של תופעות אלה, לחסידים הייתה הערכה שונה מזו של רודפיהם. האידאל הדתי שאותו העמידו החסידים במרכז עולמם היה הדבקות, היינו ההתקשרות המיסטית של האדם לאלוהים, ואילו התפילה האקסטטית נתפסה על ידם כאמצעי המתאים ביותר להשגת הדבקות. תוצאה בלתי נמנעת של השקפה זו הייתה העדפה של התפילה על פני ערך לימוד התורה. זאת ועוד, אם בחברה המסורתית נחשב הלמדן כמי שמוסמך וראוי לשמש מנהיג רוחני, הרי שהחסידים העדיפו על פניו את הצדיק – מי שניחן בנשמה גבוהה וביכולת להגיע לקרבה מיסטית לאלוהים. לאור התפקיד המכריע שהועידו החסידים לתפילה כאמצעי להשגת הדבקות, אין תמה שהם בחרו לייסד מניינים נפרדים שבהם התנהלה התפילה על פי רוחם. זאת ועוד, מכיוון שקבלת האר"י מילאה תפקיד מרכזי בעיצוב התאולוגיה של החסידים, הם העדיפו להתפלל בנוסח שקבע האר"י. אשר להאשמות בהתנהגות פרועה בעת התפילה, מה שנראה בעיני מתנגדי החסידות כפגיעה בסדר הטוב נחשב בעיני החסידים כגילויים של התלהבות שיסודה באהבת אלוהים. עם זאת, אין להכחיש שהיו בקרב החסידים מעטים שהרחיקו לכת. מדובר בקבוצה של חסידים רדיקלים מרוסיה הלבנה שעלבו בתלמידי חכמים ונהגו להתהפך כשראשיהם למטה ורגליהם למעלה, פרקטיקה שמטרתה הייתה דיכוי הגאווה וסיגול של מידת הענווה. ואכן מנהיגים חסידיים אחדים, ובהם רבי דוב בר המגיד ממזריטש ורבי שניאור זלמן מלאדי, התאמצו לשרש תופעות קיצוניות מעין אלה.

לאור הדברים האלה מתבקשת השאלה – האם ההאשמות שהטיחו המתנגדים בחסידים, גם אם יש בהן מן האמת, הצדיקו מלחמת חורמה כנגד החסידות? ועוד שאלה, מי הוא זה שקבע כי החסידים הם מינים שיש לרודפם? כדי להשיב על שאלה זו יש לתת את הדעת על שני אירועים

שקדמו להכרזת המלחמה על החסידות. הראשון משני אלה, שהתרחש בחורף של שנת 1772, היה הניסיון הכושל של רבי מנחם מגדל מוויטבסק ורבי שניאור זלמן מלאדי, שני מנהיגים חסידיים מרוסיה הלבנה, להיפגש עם הגאון מווילנה. בעיני שני החסידים הצטיירה הפגישה הצפויה כהרת גורל, שכן נודע להם כי אל הגאון הגיעו עדויות המרשיעות את החסידים והחסידות. החשש שמא הגאון ייתן אמון בעדויות אלה הניע אותם להשתדל להקדים רפואה למכה. לפיכך בבואם להיפגש עם הגאון הם התכוונו לשכנע אותו כי כל הטענות והמענות ששמע על אודות החסידים והחסידות הן משוללות יסוד.

ואולם הפגישה המתוכננת לא יצאה אל הפועל. פעמיים התייצבו מנהיגי החסידים על סף ביתו של הגאון אך הוא סרב לקבלם. כאשר תיאר פרשה זו לאחר שנים רבות, הסביר רבי שניאור זלמן מלאדי, שהגאון היה נחרץ בדעתו משום שהאמין ללא סייג בעדויות המרשיעות שהגיעו אליו. יתרה מזו, אחד ממקורביו אף טרח לספר לו על הפירוש שמפרשים החסידים את הרעיון הקבלי ש"לית אתר פנוי מיניה" (אין מקום פנוי מנוכחותו של אלוהים). בעיני הגאון הצטייר פירוש זה כסילוף נורא של ספר הזוהר. ואילו את מנהגם של החסידים הקיצונים להתהפך כשראשם למטה ורגליהם למעלה תפס הגאון כמעין עבודה זרה.

הזדמנות נוספת להשיב על טענות המתנגדים נקרתה למנהיגי החסידים ברוסיה הלבנה עוד באותו חורף כאשר הוזמנו על ידי "חכמי שקלוב" לקחת חלק ב"וויכוח". לא מדובר בוויכוח חופשי בין שני צדדים השווים במעמדם אלא במעין שימוע, שבו נדרשו החסידים להשיב על הטענות של מארחיהם. שקלוב הייתה באותם ימים אחת הקהילות החשובות ברוסיה הלבנה ובין השאר ישבה בה חבורה של תלמידי חכמים שנמנו עם מקורבי הגאון. הדעת נותנת אפוא, שכאשר נענו החסידים להזמנה של "חכמי שקלוב" הם קיוו כי יצליחו להניח את דעתם של אלה ובעקיפין גם את דעתו של הגאון. ואולם, כפי שסיפר לימים רבי שניאור זלמן, ה"וויכוח" בשקלוב היה בגדר כישלון חרוץ. לא זו בלבד ש"חכמי שקלוב" לא השתכנעו מטענות החסידים, אלא שהם כתבו לגאון כי החסידים הם בגדר מינים. הגאון אימץ השקפה זו והכריז אף הוא כי החסידים הם מינים. הכרזה זו של הגאון היא שהניעה את התהליך שהוביל את מנהיגי קהילת ווילנה להכריז מלחמה על החסידים והחסידות.

מיד לאחר שהכריז הגאון כי החסידים הם מינים פנו אחדים ממקורביו אל מנהיגי החסידים בוויילנה ודרשו מהם לשוב מדרכם הרעה. לדרישה זו נתלווה האיום, שאם לא יצייתו למצוות הגאון ינהגו בהם כפי שראוי לנהוג במינים. מנהיגי החסידים בוויילנה דחו את הדרישה ואחד מהם אף העז להצהיר שאין הוא מכיר בסמכותו של הגאון. דחיית האולטימטום והפגיעה בכבודו של הגאון עוררו את מנהיגי קהילת וויילנה לכנס אסיפת חרום בעצם יום טוב אחרון של פסח של שנת תקל"ב (1772). באסיפה זו, שנטלו בה חלק פרנסי הקהילה, רבה, דייניה וכמובן גם הגאון עצמו, הוחלט על הצעדים שיש לנקוט כדי לבער את החסידות בתחומי וויילנה. כמו כן הוחלט בה לפנות אל הקהילות הגדולות בליטא ולקרוא להן ללכת בעקבות וויילנה. נמצא אם כן, שהגאון הוא שהוביל בכוח סמכותו את הממסד הקהילתי להילחם בחסידות ובחסידים. בעקבות קביעה זו מתעוררות שתי שאלות: ראשית, מה היה מקור סמכותו של הגאון? שנית, מדוע הצטיירה החסידות בעיני הגאון כתופעה שהיא בגדר מינות?

הגאון מוויילנה לא נשא בשום משרה רשמית, הוא לא כיהן כרב קהילה ולא שימש כראש ישיבה. הגאון היה אפוא מנהיג כריזמטי, היינו מנהיג שסמכותו איננה מעוגנת בתפקיד פורמלי אלא באיכויות הגלומות באישיותו. האיכויות שבהן הצטיין הגאון נרמזות בצמד הכינויים שכינו אותו מעריציו – "הגאון החסיד". הכינוי "גאון" מתייחס למעלתו של הגאון כתלמיד חכם. בעיני תלמידיו ומקורביו נחשב הגאון ל"יחיד בדורו", היינו מי שהישגיו בלימוד התורה היו יוצאי דופן ועלו על אלה של כל בני דורו. הוא היה בקי הן בתורה שבכתב הן בתורה שבעל פה, הן בתלמוד הבבלי הן בתלמוד הירושלמי, הן בתורת הנגלה הן בתורת הנסתר. בכל הרבדים האלה של התורה הוא שלט שליטה ללא מצרים וגם חיבר בהם פירושים מקוריים. הגאון התבלט גם כפורץ דרך במה שנוגע לשיטת הלימוד. בין השאר הוא פתר קשיים בהבנת טקסטים על ידי הגהת הנוסח ותיקון של שגיאות שנפלו כאשר הטקסטים הועתקו בכתבי יד. זאת ועוד, הגאון קנה ידע במדעים אחדים משום שראה בהם כלי עזר חיוני להבנת סוגיות ההלכה.

חרם חמור

הנעשה מגדולי ישראל בעיר ווילנא

בזמן ובהסכמת מרן הגאון החסיד

רשכבה"ג הגר"א מו"ל לנא זצוק"ל

אחינו בית ישראל הלא ידעתם חדשים מקרוב באו אשר לא שערום אבותינו שנתחברו כת השודים **חסידים** כחבר איש גדודי מראי קולות כלפידים ועושים אנדות לעצמם ודתיים שונות מכל עם ב"י בנוסחו התפלות ממטבעות שמבעו חכמים וכו' וכו' וכו' הן אלה אפס קצה מעשיהם אחד מני אלף מדרכיהם המכוערים ועל כלם הודו ואמרו מעם הפגם בחדשים בעה"ר כאשר הודו בפנינו החשודים הנ"ל וכו' וכו' על כן באנו מן המודיעים ולפנים לכל אחינו ב"י המרובים והרחוקים עד מתי יהיו זה לנו למוקש פן הו' וגברו צרמו שבעו"ה כבר יצאו מה שיצאו ע"כ ראשי עם יעמו כמעיל קנאה קנאת ה' צבאות להשמיד **לבער ולהשמיע עליהם סוד חרמות ושמתות חרופין וגדופין** וכבר בעורת השם עקרנו מחשבתם הרעה ממקומי וכשם שעקרנו מן המקום הזה כן יעקרו מכל המקומות שראו זכר וראו יסוד ולא יעלה על לב לעולם וכל מקום אשר המצא ימצא שמין מנהו לעקרו לבל יהא שורש בארץ גועם וכו' וכו' וכו' בבן צריך לבדוק אחר שם החומין: המצם לפרר ולזורה וליתן חרם עליהם וכו' וכו' ופזורם נאה לעולם והשם יצרך כבוד סיגינו ויסוד כל בדוינו וישלח לנו נאמן משיחנו אלה ארשת ודברי אלופי ראשי קציני אבירי פרנסי ישראל בק"ס ווילנא יצ"ו ובצרוף כבוד הרב הגאון הגדול המפורסם אב"ד דמהלתנו ובצרוף כבוד הרב הג' המפורסם החסיד מו"ה אלי"ג ובצרוף שני כיתות דיני היושבין כסאות למשפט פה מהלתנו יום א' ר"ה אייר תמ"לבית

ה"י שמואל חונה בק"ס הנ"ל	יעקב במו' אברהם ז"ל
שמואל במו' אלעזר ז"ל	יהודא לייב במו' אלעזר לפמאן ז"ל
יונה במו' זאב ווארף	אלחנן במו' יצחק זעקא ז"ל
יוסף במו' יהודה לייב ז"ל	דוב במו' יהואל מיכל ז"ל
אלי' במו' יש' זלחה"ה	מנחם נחום בהרב המאה"ג מו' יצחק ז"ל
דוב בער דיינא וספרא	יהודא במו' זאב ווארף
מרדכי במהר"ר מ' ז"ל	הוד בלא"א מו' שמשון ז"ל ברודא
יהודא במו' גבריאל ז"ל	הנך זונדל במו' יצחק ז"ל
בצלאל במו' צ"ה	יצחק במהר"ר יהואל מיכל ז"ל

הכינוי "החסיד" מציין את מעלתו המוסרית-דתית של הגאון. זו התבטאה בהתמסרות מרבית לעבודת השם תוך כדי פרישות קיצונית מענייני העולם הזה וממנעמיו. הגאון השקיע את מרבית שעות היממה בלימוד תורה והגביל ביותר את מגעיו עם הבריות. זאת ועוד, הגאון זכה להתגלות של כוחות עליונים שהציעו לגלות לו את סודות התורה. הנה כי כן, הכינוי "החסיד" מעיד על זיקתו של הגאון לתופעת החסידים הישנים, אלה שקדמו לחסידות מיסודו של הבעש"ט. היו אלה אנשים שהקדישו את חייהם לעבודת השם, הצטיינו בלימוד התורה, הן בנגלה הן בנסתר, ואמצו אורח חיים של פרישות חמורה. הא הידיעה שהקדימו מעריציו של הגאון לכינוי "חסיד" מלמדת שגם בהקשר זה הם ראו בו אדם הבולט משכמו ומעלה. כללו של דבר, הגאון מוילנה נתפס על ידי תלמידיו ומעריציו כמי שמגלם באישיותו ובאורח חייו מימוש מושלם של הערכים הדתיים שעמדו במרכז עולמה של החברה היהודית המסורתית. בהערכה זו היו נעוצים סוד כוחו וסמכותו והיא המסבירה את יכולתו להוביל את הממסד של קהילת ווילנה למלחמה בחסידות.

השאלה השנייה שנוכרה לעיל הייתה מדוע הצטיירה החסידות בעיני הגאון כמינות שראוי לעקור אותה מן השורש. כזכור, הגאון נתן אמון בעדויות על ההתנהגות הפרועה של החסידים. על יסוד עדויות אלה הוא גם סבר, שהדרך שבה הם מפרשים את הרעיון הגלום בדברי הזוהר "לית אתר פנוי מיניה" היא בגדר סילוף, ואילו את מנהג ההתהפכות הוא ראה כמעין עבודה זרה. זאת ועוד, את מנהגם של החסידים הקיצונים לעלוב בתלמידי חכמים הוא ראה כביטוי מובהק של מינות, שכן הגמרא במסכת סנהדרין (דף צ"ט, ע"ב) קובעת שהמבזה תלמידי חכמים הוא בגדר אפיקורוס. לכל אלה יש להוסיף שיקול נוסף שעמד ככל הנראה ביסוד עמדתו של הגאון ביחס לחסידות: החשד שהחסידות היא מעין שלוחה של השבתאות.

בשנות ה-50 של המאה השמונה-עשרה התגלו בדרום פולין שבתאים נסתרים שנקראו "פרנקיסטים" על שם מנהיגם הנערץ יעקב פרנק. כאשר נודע ברבים כי שבתאים אלה עוברים על איסורי תורה חמורים כביטוי לאמונתם במשיחיות של שבתי צבי, הם נרדפו על ידי הנהגת הקהילות היהודיות בפולין. בצר להם פנו הפרנקיסטים אל הכנסייה הקתולית וביקשו

את חסותה. זו הסכימה להעניק להם חסות בתנאי שישתתפו בוויכוח פומבי עם הרבנים ויציגו ראיות שהתלמוד הוא ספר מלא שקרים. הפרנקיסטים נענו לבקשת הכנסייה ובעקבות הוויכוח ציווה הבישוף של קמיניץ-פודולסק לאסוף את כרכי התלמוד מיהודי העיר וסביבותיה ולהעלות אותם באש. בסופו של דבר הפרנקיסטים נאלצו להתנצר. והנה, עברו רק כעשרים שנה מאז אותו אירוע, שהותיר משקעים קשים ביותר בקרב יהודי פולין, ועד להופעת החסידות מיסודו של הבעש"ט. הגאון חשד אפוא שה"כת" המוזרה והסוטה של החסידים היא גלגול נוסף של השבתאות.

אין בידינו ידיעות מספיקות באשר להיקף ההיענות של קהילות נוספות לקריאה שיצאה מוויילנה. ואולם, הגל הראשון של הרדיפות כנגד החסידים, וכן הפצת כתבי החרמות נגדם, נתפסו בעיני מנהיגי החסידים כאירועים חמורים דיים עד שהם מיהרו לכנס בקיץ של שנת 1772 אסיפת חירום. האסיפה התקיימה בביתו של המגיד ממזריטש, מי שנחשב אז לבכיר שבין מנהיגי החסידות. בהתייעצות שקיימו מנהיגי החסידים נשקלו בין השאר צעדי תגמול כנגד המתנגדים ובהם פרסום כתבי חרמות והפצתם ברבים. אלא שהמגיד הכריע שאין ללכת בדרך זו. תחת זאת הוא הנחה את מנהיגי החסידות לאמץ מדיניות של איפוק והבלגה. מן הסתם הוא חשש כי פעולות בעלות אופי לוחמני עלולות להחריף ולהעצים את הקרע בין החסידים ובין המתנגדים.

לקראת סוף שנת 1781 פרץ גל חדש של רדיפות כנגד החסידים. הייתה זו שוב קהילת ווילנה והגאון בראשה שהובילו את המתנגדים. העילה הישירה להתחדשות הרדיפות הייתה הופעת קובץ הדרשות "תולדות יעקב יוסף" לרבי יעקב יוסף מפולנאה, הספר החסידי הראשון שראה את אור הדפוס. בחודש אב של שנת תקמ"א (1781) הכריזה קהילת ווילנה על חידוש החרם נגד החסידים. נציגי הקהילות הראשיות בליטא, שהתאספו בחודש אלול של אותה שנה ביריד זלווה, הלכו בעקבות ווילנה ופרסמו אף הם כרוזי חרמות כנגד החסידים. גל חדש של רדיפות פרץ בשנת 1796 בעקבות השמועה שהגאון חזר בו מהתנגדותו לחסידות. במהלך אותה שנה סבב לו בקהילות ישראל בגרמניה אדם שהציג את עצמו כבנו של הגאון והכריז ברבים שאביו חזר בו מהתנגדותו לחסידים. כאשר נודעו הדברים לגאון

הוא רתח מזעם ומיהר לכתוב איגרת הכחשה. באיגרתו, שנחתמה בראש חודש סיון תקנ"ו (1796), הוא כתב בין השאר כדברים האלה:

הנה שמעתי דבת רבים, קול ענות חרופין וגידופין אנכי שומע, שהכת אנשי רשע ובליעל, המכנים עצמם בשם חסידים, המתפרצים מפני אדוניהם לאביהם שבשמים, מתפארים וינאמו נאום, שאני חוזר בי מכל מה שאמרתי עליהם עד הנה, ושכעת אני מסכים לכל מעשיהם, וכי זו הדרך שלהם הדרך הישרה. ובדבר הזה המה מצודדים רבים מבני עמנו... ועל כי שאני חושש פן ואולי יהיו אנשים אשר יתנו מקום לדבריהם, גלל כן אני מודיע נאמנה, שחס ושלום לא יתלו בי בוקי סריקי, לא תהא כזאת בישראל. ועל משמרתי אעמודה כמאז כן עתה. ועל כל מי אשר בשם ישראל יכונה, ואשר נגע יראת ה' בלבבו, מוטל עליו להודפם ולרודפם בכל מיני רדיפות ולהכניעם עד מקום שיד ישראל מגעת.

שניים ממקורביו של הגאון יצאו דחופים כדי להפיץ את איגרת ההכחשה בקרב קהילות ישראל בליטא וברוסיה הלבנה. כאשר נודע לחסידים במינסק שאיגרת הגאון עושה דרכה לעבר עירם, הם התחכמו וטענו כי היא מזויפת. בעקבות טענה זו מצאו עצמם מנהיגי הקהילה במינסק אובדי עצות. אמנם הם היו להוטים לשוב וללחום בחסידים, אלא שהם כבר לא היו בטוחים אם הגאון לא חזר בו. שתיקתו המתמשכת בעניין החסידים בשנים שקדמו, והעובדה שאיגרת ההכחשה שלו הגיעה אליהם בהעתקה ולא עם חתימת ידו המקורית, ערערה את ביטחונם. וכך הם השיחו את לבם באיגרת ששלחו אל הגאון ביום ה' בתשרי תקנ"ז (1797):

יש לאל ידינו לעשות עמהם [=החסידים] כרצוננו ולהכניעם עד מקום שידנו מגעת (בגוברניה) שלנו. ולדעתנו כאשר יחלו לנפול לפנינו, לא יוסיפו קום גם בגוברני ווילנא וסלאנימע, וממנו יראו וכן יעשו בכל המקומות אשר התפשטו ונתגברו שמה... ואולם לא נדע מה נעשה, בהיות שלא זכינו לראות גוף מכתבו הטהור, כי אם העתקה ממנו. לזאת הוסיפו [החסידים] לענות סרה, ויתהללו ברחובות קריה לאמור על אמרותיו הטהורות שנכתבו בזיוף, ולא

יצא מאת הדרת קודשו הרמה דברים ההם... ומקוצר רוח שטחנו
אמרותינו, אשר אם יוספים אנחנו לשמוע את קול אדוננו באר
היטיב בחותם ידו הנקיה, אזי כולנו כאחד מוכנים לעשות ככל
היוצא מפיו עד מקום שידנו מגעת.

מתברר כי אף שחלפו כעשרים וחמש שנים מאז הכריז הגאון כי החסידים
הם מינים, עדין הוסיפו מנהיגי קהילת מינסק לראות בו את מקור הסמכות
העיקרי, שלא לומר הבלעדי, שעליו הם יכולים להישען במלחמתם
בחסידים. ואכן משאלתם של מנהיגי מינסק נענתה עד מהרה. למחרת יום
הכיפורים של שנת תקנ"ז (1797) הזדרו הגאון לשלוח איגרת נוספת שבה
הוא אישר את זו הקודמת וקרא למנהיגי קהילת מינסק, וכן למנהיגי
קהילות חשובות נוספות, לחדש את המלחמה בחסידים. בשולי האיגרת,
שנוסחה בחריפות יוצאת דופן, נוספו בצד חתימת הגאון חתימות של
שישה דיינים מקהילת ווילנה המעידים שזו אכן חתימת ידו.
לא חלפו אלא שבועיים ומנהיגי קהילת מינסק פרסמו ברבים כרוז הקורא
לחידוש המלחמה בחסידים. חלק נכבד מן הכרוז סבב סביב דמותו של
הגאון ויחסו כלפי החסידים. בין השאר סיפרו מחברי הכרוז בהרחבה על
מעשי התרמית של החסידים ועל טענתם כי איגרת הגאון מזויפת. עיקר
הכרוז מוקדש לצעדי הדיכוי שיש לנקוט כנגד החסידים: איסור על קיום
המניינים שלהם, איסור על שינוי נוסח התפילה, איסור על שחיתת
החסידים ואיסור על נסיעה לחצרות רבותיהם. מנהיגי מינסק הוסיפו וקראו
לכל הקהילות באזור לאמץ את הצעדים הללו. לכל אלה הוסיפו מנהיגי
קהל מינסק, בצירוף רב הקהילה ודייניה, "אזהרה גדולה ואיומה" כי כל מי
שיעז להקל ראש בכבודו של הגאון, וכל שכן לפגוע בכבודו, יהיה "מוחרם
ומנודה משני עולמות". פעם נוספת נכרכו זו בזו המלחמה בחסידות
וההקפדה על כבודו של הגאון, כביכול היו אלה שני צדיו של אותו מטבע.
במשך כשלושה עשורים היה הגאון נחוש בדעתו ולא היטה אוזן קשבת
לניסיונות הפיוס מצד החסידים. בשנת 1777 עלתה לארץ ישראל קבוצה
גדולה של חסידים מרוסיה הלבנה והתיישבה בגליל. כשנה מאוחר יותר
שיגר רבי מנחם מנדל מוויטבסק, מנהיג החסידים בגליל, איגרות למנהיגי
הקהילות במזרח אירופה ולמנהיגי קהילת ווילנה. באיגרותיו קרא רבי
מנחם מנדל למנהיגי המתנגדים לפתוח דף חדש ביחסיהם עם החסידים

והחסידות. לדבריו, כל ההאשמות שהטיחו המתנגדים בחסידים היו משוללות יסוד והחסידים נרדפו על לא עוול בכפם. עם זאת, הם מוכנים לסלוח לרודפיהם ולכונן אתם יחסי שלום. קריאה זו נותרה כקול קורא במדבר.

בשנת 1797 פנו החסידים שישבו בוילנה אל רבי שניאור זלמן מלאדי, שאליו היו קשורים, וביקשו ממנו לקיים "וויכוח" עם הגאון. הדעת נותנת שהחסידים ביקשו זאת בשל גל הרדיפות שפקד אותם באותה שנה. לחסידים לא היה ספק כי כל הטענות וההאשמות שטופלים עליהם המתנגדים יסודן בשקר וכי חזקה על רבי שניאור זלמן שהוא יכול להפריך אותן. מכאן שאם רבי שניאור זלמן ייפגש עם הגאון וישיב על טענותיו, יבוא הקץ לסבלם אחת ולתמיד. אלא שרבי שניאור זלמן סבר כי וויכוח הוגן עם הגאון איננו בגדר האפשר. כדי לאשש טענה זו הוא סיפר לנמעניו על הניסיון הכושל שלו ושל ר' מנחם מנדל מוויטבסק להתקבל אצל הגאון בחורף של שנת 1772. עוד הוסיף וסיפר על הוויכוח שנערך בשקלוב סמוך לאחר מכן. כזכור, הגאון סרב לראות את פני החסידים ואילו אנשי שקלוב קבעו שהחסידים הם מינים. לאור כישלונות העבר שאל רבי שניאור זלמן: "ומה נשתנה היום? כי הנה גם עתה הפעם לא נשמע משמו [בשם הגאון] שום חזרה וחרטה מימי קדם...".

בבקשו לשכנע את חסידי ווילנה כי אין טעם לוויכוח עם הגאון נדרש רבי שניאור זלמן להלכות דיינים בחושן משפט. שם נאמר כי "אסור לאדם לדון למי שהוא אוהבו... ולא למי ששונאו, אף על פי שאינו אויב לו ולא מבקש רעתו". רבי שניאור זלמן למד מהלכה זו קל וחומר: אם הדיין אינו רשאי לדון את שונאו, "אף שאינו אויבו ומבקש רעתו כלל... על אחת כמה וכמה בנידון דידן לאחר מעשה רב ועצום, רעות רבות ועצומות שנעשו לאנשי [לאנשי שלומנו] במדינותינו ליטא ורייסין, על פי גילוי דעת הגאון החסיד ביחוד לתלמידיו." רבי שניאור זלמן תלה אפוא את הרדיפות שסבלו החסידים בעמדתו הבלתי מתפשרת של הגאון, עמדה שנפוצה ברבים באמצעות תלמידיו. לאור כל זאת, גם אם יסכים הגאון לקחת חלק בוויכוח עם החסידים, אין לצפות ממנו שלכו יהיה פתוח להקשיב לדבריהם. רדיפת החסידים על ידי המתנגדים הגיעה לשיאה דווקא בעקבות פטירתו של הגאון. הגאון נפטר ב"ט בתשרי, ג' של חול המועד סוכות תקנ"ח (9

באוקטובר 1797). בעוד מעריציו ומוקירי זכרו מתאבלים עליו מרה, פשטה בקרבם השמועה שהחסידים מפריזים בשמחת בית השואבה משום שהם עולזים על מותו של גדול אויביהם. בעת קבורתו של הגר"א נשבעו אחדים מן הקיצוניים שבין המתנגדים לנקום בחסידים בשל חילול כבוד רבם. עוד באותו יום עצמו, בכ' בתשרי תקנ"ח, הם התכנסו והחליטו לחדש את תוקף האיסורים והחרמות על החסידים והחסידות שעליהם הוכרז כבר בראשית הפולמוס. על כך הם הוסיפו כמה תקנות חדשות. בין השאר נקבע כי כל יחיד מקרב קהילת וילנה הנוהג בדרכי החסידים, וכן כל מי שתומך בהם אף שאינו נוהג כמותם, ינודה ויוחרם.

מסע הרדיפות כנגד החסידים שהתנהל בוויילנה במהלך החדשים הבאים עלה בחריפותו על כל מה שקדם לו. בעקבות הרדיפות גמלה בלב החסידים בוויילנה ההכרה שהמהלך היחיד העשוי לאפשר להם הגנה מפני אויביהם הוא פנייה אל השלטונות. בעיקרו של דבר הם שאפו להגביל את כוחה של הנהגת הקהילה ולשלול ממנה את הסמכות להטיל עליהם חרמות ואיסורים. הלשנת החסידים פעלה את פעולתה וב-26 באפריל של שנת 1798 פרסמה הנהלת פלך וילנה שורה של החלטות שנועדו להגן על החסידים. בין השאר הותר לחסידים להתפלל במניין המיוחד להם ועל הקהילה נאסר להטיל עליהם קנסות ועונשי גוף.

רגשי הזעם התסכול שפשטו בקרב המתנגדים הניעו אותם ליזום פעולת נקם ולהלשין על רבי שניאור זלמן מלאדי, מנהיג חסידי חב"ד. אם החסידים מלשינים על קהל וילנה, מדוע שלא יגמלו להם המתנגדים באותו מטבע?! אשר לבחירה להלשין על רבי שניאור זלמן, זו מובנת לאור העובדה שרבים מן החסידים שישבו באותה עת בוויילנה היו קשורים בו. במכתב ההלשנה שנשלח אל השלטונות נטען כי רבי שניאור זלמן תומך בצרפת המהפכנית, שהייתה באותה עת אויבת של הקיסרות הרוסית. עוד נטען שם כי רבי שניאור זלמן ואנשיו מנהלים חיי הוללות וכי הוא מסית את החסידים הצעירים לגנוב סכומי כסף מאבותיהם ולתתם לו. רבי שניאור זלמן נעצר והובא לפטרבורג בשבוע הראשון של חודש אוקטובר 1798. במהלך מעצרו הוא נדרש להשיב בכתב על ההאשמות השונות שהועלו נגדו וכן על טענות שטענו המתנגדים כנגד החסידים והחסידות בכללם. התשובות שהשיב רבי שניאור זלמן, וכן ממצאי החקירה שערכו פקידי הממשלה באזורים שבהם התגוררו החסידים, שכנעו את הקיסר שרבי

שניאור זלמן חף מפשע. בד בבד עם הזיכוי של רבי שניאור זלמן החליט הקיסר שאין כל עילה לאסור על החסידים לקיים את המניינים שלהם על פי דרכם. לא חלפו אלא שנתיים ורבי שניאור זלמן נעצר שנית בעקבות הלשנה של אחד מרבני המתנגדים, הלא הוא הרב אביגדור בן חיים מפינסק. רבי שניאור זלמן נחקר וגם בפעם הזאת הוא זוכה מכל עוון.

הנה כי כן, שלושה עשורים של מלחמה בחסידות, שהתבטאה בין השאר בחרמות, איסורים ורדיפות, הגיעו לקיצם בעקבות פטירתו של הגאון ובעיקר בשל התערבות הממשלה הרוסית. המדיניות הממשלתית, המכירה בזכות החסידים לנהל את חייהם על פי דרכם, באה לידי ביטוי בולט בחוקה שפרסמה הממשלה הרוסית בשנת 1804.

מה היו אפוא תוצאות המלחמה שהכריזה קהילת ווילנה ביוזמת הגאון על החסידות? אפשר לומר כי החסידות יצאה ממלחמה זו כשירה על העליונה. החסידים שהתגוררו באזורים שבהם שלטו המתנגדים אמנם סבלו רדיפות קשות ולעתים נאלצו להימנע מלקיים את המניינים המיוחדים שלהם. ואולם באזורים אחרים של מזרח אירופה החסידות הוסיפה להתפשט ולהתעצם. בסופו של דבר החסידות גם שרדה באזורי המתנגדים. הכישלון של הניסיון להכחיד את החסידות ניכר היטב בעמדה שאמצו המתנגדים לאחר מותו של הגאון.

כזכור, הגאון נפטר בחג הסוכות של שנת תקנ"ח, היינו סתיו 1997. את החלל שנפער בהנהגת מחנה המתנגדים נקרא למלא רבי חיים מוולוז'ין, מי שנחשב לבכיר תלמידיו של הגאון. והנה, על אף הערצתו הבלתי מסויגת למורו ורבו, בחר רבי חיים דרך שונה בתכלית ביחסו אל החסידים והחסידות. ביסוד הדרך הזאת עמדה ההכרה, שהחסידים אינם מינים וכי הם פועלים ממניעים טהורים. עם זאת, רבי חיים סבר שהחסידים טועים בכך שהם דחקו את ערך לימוד התורה ממעמד הבכורה שהיה לו בחברה היהודית המסורתית. יתרה מזו, רבי חיים חשש שבהשפעת החסידות יתמעטו לומדי התורה והדורות הבאים יותרו ללא הנהגה תורנית. לאור הנחות אלה בחר רבי חיים להתמודד עם החסידות הן במישור העיוני הן במישור החינוכי. ההתמודדות העיונית התבטאה בפתוח של הגות דתית המעמידה את לימוד התורה בראש סולם הערכים של האדם מישראל. ואילו הפעילות של רבי חיים במישור החינוכי התבטאה בייסודה של ישיבת

וולוז'ין, ישיבה שהפכה במהלך המאה התשע-עשרה למוסד לימוד התורה החשוב ביותר בעולם היהודי.

החל מראשית המאה התשע-עשרה ניצבו החסידות וההתנגדות כשני זרמים ביהדות מזרח אירופה המתנהלים בדו-קיום אך תוך תחרות רעיונית וחינוכית. לא זו בלבד שכל אחד משני הזרמים האלה הכיר בזכות הקיום של זולתו, אלא שהם אף שיתפו פעולה בהתמודדות עם אתגרי המודרנה והחילון. עם זאת, הן החסידים הן המתנגדים, הקרויים כיום "ליטאים", מאמינים כי דרכם בעבודת השם עדיפה על פני זו של זולתם. הליטאים מדגישים את מרכזיות לימוד התורה ואילו החסידים מתאפיינים בהדגשת ערך התפילה בכוונה ובזיקה אל הצדיק החסידי. אין תמה אפוא שההבדלים ויחסי התחרות בין שני הזרמים האלה מתקיימים עד עצם היום הזה.